

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Исторически факултет
Катедра „История на Византия и балканските народи“

Петър Захариев Добрев

**Чифликчиите Холевич в Османската империя, България и
Румъния
(XIX-XX век)**

Автореферат

Дисертационен труд за придобиване на научна и образователна
степен „доктор“
Професионално направление 2.2 История и археология

Научен ръководител:
Чл. кор. проф. дин Иван Илчев

София, 2019

Дисертационният труд е обсъден и предложен за допускане до публична защита на заседание на катедра „История на Византия и балканските народи” към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 24 юни 2019 г. Текстът се състои от увод, три глави, заключение, библиография и приложение в общ обем от 251 страници.

Публичната защита ще се състои на 07 ноември 2019 г. в Заседателна зала 1, Ректората на СУ „Св. Климент Охридски” от 11 ч. пред научно жури в състав: проф. Веселин Янчев, доц. Благовест Нягулов, чл. кор. проф. дин. Иван Илчев, проф. Иван Русев, доц. Даниел Вачков.

I. Аргументация и извори

През 2012 г. получих достъп до необработения архив на котленската фамилия Холевич, създадена в края на XIX в. свои чифлици в Ю. Добруджа, в района на Каварна. Архивът е досега невъвеждан в научно обръщение, като в хода на работата си успях да обхвана периода от 1830 г. до 1940 г. или 110 години, в които проследявам сложните трансформации на една от най-богатите фамилии в цяла Североизточна България, изградила значителна по мащаб и влияние мрежа от политически и икономически връзки.

Самият архив обхваща още по-голям период, достигайки до 50-те години на XX в. и самото му откриване беше достатъчна аргументация да започна работа, за да разкрия лица, теми и сюжети, които досега са останали извън обсега на историографията. В хода на работата Холевич се оказва единственото семейство, пратило двама братя като депутати на Учредителното народно събрание в Търново през 1879 г. Семейството е също в основата на земеделското движение в България и на модернизирването на селското стопанство в Добруджа. Настоящият труд се опитва да покаже механизмите, стоящи зад тези факти.

Архивът на Холевич, до който получих достъп благодарение на вече починалата доц. Йорданка Холевич, бе напълно необработен, като голяма част от моята работа включваше неговото подреждане, разчитане, изследване и дигитализиране. Съдържащите се в него документи са разнообразни – търговска кореспонденция, лични писма, картички, снимки, сметки, чифликчийски и овчарски тефтери, нотариални актове и различни други официални документи. Архивът дава възможност за почти цялостно изследване на социално-икономическите трансформации, които семейството преживява в няколко епохи – в Османската империя, в новоосвободена България, в Румъния след Балканските войни, отново в България по време на Втората световна война и в последвалия комунистически период, когато чифлиците са им отнети. Има писма на османо-турски, гръцки, френски, английски и румънски език. Огромната част от документите са ръкописни, като в по-ранния период – във всевъзможни диалекти и стилове.

Всеки един от трите периода, които изследвам – „османският“, „българският“ и „румънският“ имат своя ясна специфика, която прави работата с архива интересна, но и трудна, тъй като не се ограничава с рамките на османстиката или новата българска и румънска история, а търси постоянно преплитания, преходи и континуитети, вместо да поставя граници. Логично, основният изворов материал е архивът на Холевич, който до края на 2018 г. бе лично притежание на Йорданка Холевич. За жалост тя почина през ноември, оставяйки документите в мое притежание в самия край на моя работен процес. Отделно бяха ползвани фондове на ДА Варна свързани с дейността на х. Васил Холевич в местния окръжен съвет, както и фонда на Евгений Бужашки в ЦДА, който като историк се е занимавал с някои видни котленски фамилии като Хаджитиневи. Бе изследван и фонда в БИА на възрожденските търговци братя Георгиевич, които са били партньори и посредници на Холевич във Варна през 60-те години на XIX в. За целите на изследването бяха прегледани и някои локални вестници и списания като „Добруджански глас“, „Земеделска защита“ и „Сеяч“, излизали в разглеждания период.

II. Цели и задачи на изследването

В хода на работата си, се опитвах на първо място да извадя от прашасалия архив споменът за едно значимо семейство, оставило своя отпечатък върху добруджанската история. От документите на рода Холевич излязоха редица влиятелни османски търговци и чорбаджии, депутати, земеделски водачи, румънски сенатори и български малцинствени лидери. Проследих не просто лъкатушещия път на семейството през различни държави, епохи и режими, но и промените в семейните отношения, еволюцията на отделните персонажи и сложните избори, които те трябва да правят. През цялото време желанието ми беше да поставя семейната сага в контекста на различното историческо време и да видя как големите сюжети изглеждат отдолу, от Котел и Добруджа.

Втората важна цел логично беше да изследвам в дълбочина чифликчийството – основното стопанско занимание на рода Холевич. Исторически сведения и изследвания по темата за „чифликчийството“ в балкански план разбира се има, но архивният материал изключително рядко е давал възможност за по-непосредствен поглед. Що се касае до българската историография, изключения правят запазените писма на бургаския чифликчия Тодор Бракалов до Христо Тъпчилещов в периода 1864 - 1875 г. , както и някои податки в обемистия личен архив на врачанската търговска фамилия Хаджитошеви. През 2009 г. Веселина Малчева от библиотеката в Добрич издаде книга за чифликчийството в Добруджа, но по-скоро в полето на краеведството и със сериозни липси и неясноти. Западната историография от своя страна се ограничава предимно до случващото се в Османската държава.

В този смисъл архивът на Холевич дава уникална възможност чифликчийството да се проследи като явление не просто в рамките на империята, но и след това в националните държави. Изводите от архивния материал сочат една сериозна виталност на едрото земеделие, поне в Добруджа. От самото си зараждане чифликът на Холевич е капиталистическо предприятие, което устоява на аграрната криза от края на 19 век, както и на голямата депресия от 1929-1933 г.

От полза е и възможността да се видят промените в историческия път на едно семейство в почти максималния за българските стандарти „дълъг период“ от началото на XIX век до наши дни. Подобни семейни истории в България има – като изследванията на Е. Стетелова за Паница и Гешови, или на М. Фиркатиян за Станчови, а в Румъния на А. Стан за Братиану. Тези трудове обаче се фокусират върху политическата активност на отделното семейство и рядко са в полето на социалната и икономическата история.

В този смисъл обстойни исторически изследвания за предимно стопански дейци, каквито са Холевич, по-скоро липсват. През 2017 г. се появи обемиста книга за друг котленски род, Хаджипетровите, впоследствие известни бургаски индустриалци, със съставител Иван Карайотов. Макар сериозния си принос, тази книга по-скоро остава в жанра на краеведството и родовите спомени. По тази причина се опитвах моето изследване да запълни празнина не просто относно рода Холевич, а и относно стопанската история на региона.

Третото целево направление, в което дисертацията се насочва е това на „мрежите“, оформени в Османската империя и доста плавно продължили своето съществуване в националните държави. Опитвам се да покажа сложните разклонения на икономическата и политическа мрежа на Холевич, тръгваща от Котел и простираща се от Добруджа до Истанбул, София, Варна и Букурещ. Смятам, че тези мрежи показват по много интересен начин вътрешните невидими инструменти за управление на една държава, които обикновено остават извън общите истории. Мрежите се появяват все по-често в историографията на балканска тематика, като моето изследване черпи от и надявам се допълва първопроходници като изследванията на Мартин Иванов за „мрежовият капитализъм“ около Българска търговска банка, както и на Добринка Парушева за правителствените елити в Румъния и България. Буквално преди няколко месеца излезе и книгата на Милко Палангурски, *Бащите на българската конституция. Мрежата на националната тъкан*, където Холевич и котленските мрежи имат своето присъствие. Темата за мрежите е популярна и в западната османистиката, където основополагащо е изследването на Карън Барки от 2008 г. *Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, където основен сюжет са локални аяйнски мрежи. Свързана с моята тематика е и книгата на Кристина Филио от 2011 г. *Biography an Empire. Governing Ottomans in an Age of Revolution*, която изследва мрежите на котленския фанариотски род Богориди. В Румъния можем да посочим изследванията на Даниел Чиро за болярските влашки фамилии, както и на Михай Ръдулеску за мрежите на либералния партиен елит.

Преплетена между три държави, историята на Холевич определено е репрезентативна в общобалкански план, но има и своите строго локални, добруджански измерения. В годините на прехода се появиха изключително много изследвания на тема Добруджа като в България, така и в Румъния. В България те са приноси, но предимно общи – като четвъртия дом от поредицата История на Добруджа, обхващащ периода 1878-1944 г. В Румъния темата излиза от наложеното през комунизма забвение, като фокусът е върху ролята на румънската администрация в Ю. Добруджа след 1919 г., политическия радикализъм в областта и най-вече мястото на добруджанския въпрос в българо-румънските отношения. Надявам се микроисторическият ми подход, липсващ досега в добруджанската проблематика, да допълва по някакъв начин и тази серия от изследвания.

III. Структура на изследването

I глава

На първо място, поставям семейство Холевич в икономическия и политически контекст на променящата се Османска империя и на Танзимата, който все по-често се вижда като „генетическото начало“ на „възраждането“ на балканските народи. Целият период след 1820 г. може да се характеризира със засилване на централната власт в Османската империя, която успява да се наложи над могъщите провинциални аяни.. Видимо е съживяване и развитие на търговията, а в българските земи - особено в места като Котел и други подбалкански селища, където комбинацията от географско положение, търговски пътища, демографска структура и засилено търсене (вкл. международно) предлагат добри възможности за развитие. Точно тази вълна яхват и търговци като

Холевич, които още от началото на XIX започват да се занимават с доходното към този момент овцевъдство.

Следвайки Броделовата теза, че „обществото е съвкупност от съвкупности“, след това търся другата важна среда, която определя историческите преめждия на Холевич – Котел – с цялото негово специфично значение по това време. Котел е двойно привилегирован, съчетавайки джелепкешанството с дервентджийството. В Котел не се заселват турци, като представител на Османската власт е един-единствен субаш, полицейски чиновник, който обикновено е в зависимост от местните чорбаджии. Градът се развива допълнително и поради голямото търсене на вълна и платове в близкия Сливен, където от по-рано започват да се правят абаджийски търговски сдружения и да се участва в търговията по минаващия през града оживен търговски път Цариград-Брашов. Всички тези фактори превръщат Котел в добре познатия център на българското възраждане, но и в икономически трамплин за редица търговски родове.

На този фон се открояват главните герои на първата част от архива на Холевич – патриархът х. Жечо и неговите четирима сина – х. Гено, х. Петър, х. Васил и х. Никола. Някъде около тях, с често значещо отсъствие, са майките, съпругите и дъщерите. Проследени са различните отношения и роли, изпъкващите ценности, приоритети, политически и икономически връзки. Натрупаното в Котел богатство и оформянето на силна чорбаджийка прослойка в града е първият възел от зараждащата се мрежа на влияние на Холевич. Това първо стъпало дава достъп до второто – хаджийството – паспортът към средите на елита в цялата Османска империя. „Хаджилъкът“ е важен символен капитал за Холевич в целия период на моето изследване и съответно също е обговорен детайлно в първа глава.

Проследявам и „натрупването на капитала“ на Холевич, свързано с модела на „котленското овцевъдство“, карабаджийството, къшлите в Добруджа и участието на различни панаири в Североизточна България. От особена важност е цариградската връзка на семейството, през която минава най-важната част на търговията и чрез която Холевич се намесват и в особено доходоносното по това време откупуване на данъци в империята. Подобно на много богати котленци от периода, Холевич постепенно насочват инициативите си към Добруджа, която особено след 30-те години на XIX в. предлага огромни възможности за развитие и инвестиции. Голяма част от тях са предоставени от Османската империя, която целенасочено иска да засели и развие плодородната добруджанска равнина.

Друг важен момент за анализ в първа глава са чифлиците на Холевич, които впоследствие ще станат емблема на семейството. Особено, защото образуването на чифлици в Османската империя е тема, породила огромна научна дискусия както в България, така и на Запад. Темата е важна за марксистката историография покрай наложения от Карл Маркс и Карл Каутски „аграрен въпрос“, но и поради предположения от нея задължителен преход от феодален към капиталистически начин на производство, постигнат в българските земи революционно с Априлското въстание и последвалото Освобождение. Първоначално учени като Жак Натан виждат чифлиците като причина за „крепостната и полукрепостна зависимост“ на „огромна част“ от българското население и говорят за сериозна „липса на земя“. Схемата се натъква много скоро на критика, що се отнася до обхвата и значението

на чифлиците, която макар теоретически ограничена в рамките на марксизма, разкрива различните пътища за създаване на новите стопанства, както и начините на производство в тях.

В същото време и западната историография вижда въпроса като важен, главно след предположението на Фернан Бродел, че и в Османската империя чифлиците вероятно са довели до „вторично закрепостяване“, подобно на това в Полша през XVII и XVIII в. Впоследствие тезата е доразвита от влиятелният историк на „световните системи“ Емануил Валерщайн, който чрез примера с чифлиците обяснява постепенното поглъщане на Османската империя от капиталистическия „европейския свят-система“ и нейното периферизиране. Брус Макгауън и Шевкед Памук използват тази теоретична мотивация, за да допринесат със сериозна емпирична работа върху създаването и развитието на чифлиците. Тезите им разбира се раждат и сериозна опозиция от авторите противници на идеите за „център“ и „периферия“ като Джон Лампе и Майкъл Паларе. Емпиричен принос в тази насока прави Фикрет Аданър, като в дискусиата участват и специалисти по „аграрния въпрос“ като Робърт Бренер.

Поради сложната, противоречива и обемиста полемика за чифлиците, на тях е обърнато специално внимание в опит конкретният случай на Холевич да бъде съпоставен с общите теории. Чифлиците им се появяват в Добруджа в селата Дуранлар и Делнебейкьой, където населението е изцяло мюсюлманско. Съответно Холевич нямат възможност за извъникономическа принуда, а трудно и за изполичарство, защото липсват свободни селяни, които да обработват големите добруджански ниви. Остава вариантът наемен труд, като той е спомогнат от засилената доброволна и принудителна миграция на работна ръка към Добруджа. Холевич реагират рационално на наличните икономически стимули – евтина земя и засилено търсене на житни култури на добри международни цени. Съответно те въвеждат машини и интензивни култури като лена. В този смисъл техните стопанства отговарят на определението на Бродел за аграрен капитализъм - „капиталистът да хване земята, да я подчини истински на своите правила и да я преобрази от край до край“. Процесът е бавен, интензификацията не е на нивата на преживявалата „аграрна революция“ Англия, но за това влияе и международното разпределение на труда.

В заключение са представени „основите“, които периодът 1834-1878 г. полага за бъдещото развитие на семейството и неговите отделни представители. Точно тогава фамилии като Холевич започват да трупат състояние и да плетат локални мрежи от социален капитал, които ще им бъдат от голяма полза след създаването на новата българска държава. В българския случай тези мрежи почти винаги тръгват от търговията, а много често – както и в случая на Холевич – от овцевъдството. „Овцата изиграва огромна роля в българското историческо битие“, казва не съвсем на шега Вера Мутафчиева и това се потвърждава и от документите от архива. Семейства като Холевич, х. Матееви, х. Янакеви и Мирски оформят своите икономически, приятелски и родствени връзки именно по направлението Котел-Добруджа, за да ги запазят и приложат след 1878 г. Подобни влиятелни котленски фамилии са много (банкерите Губиделникови и индустриалците Хаджипетрови са само най-познатите примери), като в изследването си аз опитвам да проследя развитието на тяхната мрежа и особено на нейното „чифликчийско“ направление, установило се в Добруджа след Освобождението.

II глава

Втората глава от дисертацията ми изследва първата голяма историческа трансформация, която семейство Холевич трябва да преживее – от империя към национална държава. Оформили се като влиятелна фамилия в предходния период, те пращат единствените двама братя на Учредителното събрание в Търново – х. Васил и х. Гено Холевич, което достатъчно добре говори за порасналия статус и за новите възможности, които българската държава предоставя. Тези възможности са достъпни най-вече за подобните богати търговски фамилии и неслучайно Милко Палангурски изчислява, че 42% от депутатите в Учредителното събрание в Търново са търговци, като това е най-многобройната група сред народните представители. Всеки един от тези депутати встъпва в политическия и обществен живот на новата държава с вече изградената около себе си мрежа, която от търговска бързо се превръща в политическа. Евгения Давидова говори за подобна трансформация на поколението на синовете в чиновници, след като бащите им са направили капитал от търговия в рамките на империята, но случаят Холевич показва, че отказът от икономическа дейност далеч не е задължителен. Фамилията разширява стопанската си активност с политически аспект, но чифликът остава ядрото на семейния капитал във всички измерения на понятието.

Освобождението води и до окончателното усядане на Холевич във Варна и Добруджа, за сметка на Котел. Натрупването на земя е една от темите, които разглеждам в главата, тъй като след 1878 г. за 20 години семейството увеличава размера на стопанството си близо четири пъти. „Аграрният преврат“ в Южна Добруджа започва в самия край на руско-турската война, тъй като до втората половина на януари 1878 г. по-голямата ѝ част е в турски ръце. Дотогава в областта е съсредоточена значителна редовна турска войска и голям брой башибозушки и черкезки банди. Има много бежанци от българското население, които с оттеглянето на османските войски се завръщат за сметка на изселващите се турци, татари и черкези, чиито земи биват завзети. Руската администрация позволява легализирането на завзети земи често в отсъствие на засегнатите, въз основа на стари тапии или на показания на старейшинските съвети. Много пъти делата се решават „набързо, по съвест“. Има случаи на вкарани в затвора турци с цел да бъдат принудени да продават. Това е използвано от търговци, лихвари и чорбаджии за евтино изкупуване на имоти.

Специално за Североизточна България е налице двойно до шесторно увеличаване на числеността на заможните и едрите стопанства след Освобождението. Това става не в резултат на разоряване на съществували преди това стопанства, а в резултат на заместването на изселващите се по-бедни и средни турски селяни с по-едри стопанства на изкупилите земята български селяни предимно от съседни села.

Натрупването на земя от страна на Холевич след 1878 г. оставя на заден план основните им икономически дейности от османския период – търговията с вълна и млечни произведения. На пръв поглед това може да се впише в схемата на Майкъл Паларе за затваряне на търговските пътища в балканските държави след отделянето им от Османската империя, стесняването на вътрешните пазари и връщането към натурално стопанство. Описаното от Паларе вероятно може да се приложи към част от дребните селскостопански производители, но и към някои едри земевладелци, които не създават

модерни стопанства, а раздават земята си на малки части под аренда. Но случаят Холевич при всички положения е друг – по впечатленията на съвременниците и главно по оставените търговски тефтери личи, че и след Освобождението в тяхното стопанство става дума за рационално капиталистическо земеделие с наеман труд, което произвежда продукция главно за експорт.

Наличието на евтина и лесно достъпна земя е огромен плюс за хора с капитали като Холевич, но в същото време растежът на стопанството им среща лошите последици от аграрната криза, разразила се в края на XIX в. Но макар ниските изкупни цени на зърното, Холевич са можели да компенсират с увеличаване на засятата територия, както и с интензификация. През 1895 г. те вече имат модерна техника като американска парна вършачка, 11 модерни железни плуга, една сеялка, 8 брани, 6 американски жътварки и др. При положение, че от 1881 г. насетне износът на България се увеличава постоянно, Холевич изглежда са на достатъчно стабилна печалба, а и имат достатъчно основание да продължават да инвестират в земеделие с резонното очакване, че цените ще започнат да се вдигат. Когато това става след 1896 г., резултатите са видими – според самостоятелните търговски тефтери на х. Васил Холевич за периода 1897-1913 г., неговият капитал нараства повече от 11 пъти – от 4548 лв. на 51 059 лв. Този растеж съвпада и с общото икономическо развитие на България, която в периода 1902-1912 г. изживява „десетте тлъсти години“.

До Освобождението Холевич водят търговска кореспонденция със 13 града, повечето в района на Котел и Добруджа, с главното изключение на Цариград. След 1878 г. кореспонденцията е равностойна по количество, идвайки от 15 града и макар Цариград да се губи почти изцяло, се появяват влиятелни контакти в София, Пловдив, Русе, Берлин и Ню Йорк. Това е показателно за общата трансформация на икономическата дейност на Холевич между Османската империя и българската държава, която се свива леко като типове дейност, но добива много повече реална тежест и социален статус.

Междувременно през 1898 г. тримата братя Холевич разделят бащиното си имущество помежду си и отгук насетне моята дисертация се занимава предимно със съдбата на семейството на х. Васил Холевич, тъй като тази част от документите е запазена. Исторически късмет е, че точно най-малкият брат има и най-интересна политическа кариера.

Освен участник на Учредителното събрание, той е за кратко председател на Окръжния съвет в Балчик. После става председател на Варненския окръжен съвет още през 1880 г., като многократно заема същия пост до 1907 г. Това е доста значително политическо дълголетие, при положение, че в същия период на местно ниво се изреждат кметове и окръжни управители от всевъзможни партии. Никола Г. Холевич също е член на съвета през 1900-1901 г. Важна подробност е, че по това време длъжността член на Окръжен съвет е изборна и носи солидно влияние, тъй като се занимава с разпределянето на държавното финансиране за строителство на инфраструктура, за подпомагане на земеделието, индустрията и търговията, строежа и поддържането на училища, болници и т.н. Работата на Васил Холевич в съвета му носи орден Св. Александър V степен от княз Фердинанд през 1890 г., като в главата се спират обстойно на политиките, които той следва в рамките на съвета. Анализът на тази му дейност води и до извода, че

чифликчийската мрежа често ползва точно местните окръжните съвети, за да прокара политики в защита на земеделието, при положение, че на централно ниво държавата по-скоро се вълнува от развитие на индустрията.

Васил Холевич участва и във вземането на решения в София. Той е депутат в първите три Велики народни събрания от 1879, 1881 и 1886-1887 г., също така и във IV, V, VI и VII Народно събрание от 1884-1886 г., 1887-1889 г., 1890-1892 г. и 1893 г., което вкупом означава 14 години активно участие в политическия живот на новоосвободена България. Втора глава се спира и на политиките, които той преследва като депутат, които логично се въртят около десятъка, въпроса за горите, въпроси свързани с Добруджа и земеделието, проблеми на Варна и окръжните съвети. Като едър собственик, Холевич логично иска по-слаба държавна намеса в икономическата дейност на гражданите, но в това направление не всичко негови предложения биват приети.

Политическата активност създава важни икономически контакти. В периода до войните х. Васил Холевич развива обща търговска дейност за продажба на селскостопански машини с един от крупните индустриалци в новата българска държава, италианецът К. А. Вакаро . Вакаро впоследствие придобива и огромно политическо влияние в страната като представителна банковия синдикат, включващ Banque Internationale de Paris и Париба, който отпуска заема за Земеделските каси (1896 г.), договаря държавния заем срещу тютюневите бандероли от 1899 и аванса срещу български съкровищни бонове от 1900 г. Покрай Вакаро х. Васил Холевич се обвързва с акционерното дружество „Камено-въглена мина Каяджик-Хасково“, което е снабдител с въглища на Източните железници.

Социалният капитал на х. Васил Холевич му позволява да даде на два пъти решаващи тласъци в кариерата на своя племенник Добри Божилов, който в последствие ще развие одиозна политическа кариера като управител на БНБ, министър на финансите (1938-1943 г.) и за кратко министър-председател през 1943-1944 г.

В разглеждания период Холевич се обвързва, включително родствено и с видната добруджанска фамилия х. Матееви, от която произлизат социалистическите дейци Борис Стефанов и Иван Стефанов, както и Христо Стефанов. Те ще имат особено бурна и противоречива политическа кариера след Първата световна война. Други приятелства на Холевич, които изследвам, са тези с финансиста Бончо Боев, революционера и политик Иван Драсов, варненският общественик Кръстю Мирски, правосъдния министър Петър Абрашев и др.

Друг племенник на х. Васил - Никола Генов Холевич, е сред основателите на земеделското движение в България и сред лидерите на големите селски протести срещу десятъка от 1900 г., завършили със сблъсъци с властта и смъртни случаи . В успешната борба срещу десятъка взема участие цялото семейство Холевич. Във втора глава обръщам специално внимание на земеделското движение, тъй като Никола Холевич е сред неговите основатели и първи идейни лидери през 1894 г.

Малко след това Добруджа започват да се появяват подобни земеделски дружини, организирани от Холевич и Йордан Пекарев – до края на 1898 г. в Балчишка околия те са 64, още 16 има в Добричка. Освен желанието за намаляване на данъците, дружините имат

сериозни социални искания, отнасящи се до селското население: пълно самоуправление на общините, околиците и окръзите, намаляване годините на службата във войската и числото на действащата армия, създаване на войнишка ваканция, безплатна медицинска и бърза лекарска помощ, бързо и евтино правосъдие, „туряне на по-други начала на първоначалното учение, които да са съобразени с нуждите на земеделческото население“ и въобще „всичко, което продиктуват земеделческите интереси“.

Историографията обикновено набляга на „стихийния“ характер на последвалите през 1900 г. бунтовете и на организационната слабост на Българския земеделски по това време. Недоволството на селското население е масово, но както при всеки протест, то има своите подбудители и инициатори. Едно писмо (за жалост с неясен подател) от архива на х. Васил Холевич от 1899 г. насочва към факта, че тези инициатори са едрите земевладелци около Н. Холевич.

След Първата световна война БЗНС вече е на власт и провежда аграрна реформа, с която ограничава едрото земевладение. Масова партия на българския селянин, БЗНС се възприема като чуждо тяло в българския буржоазен политически живот. Вероятно по тази причина фигури като Холевич и Петър Габе се дистанцират, тъй като все пак са едри собственици със сериозни обвързаности с властта. От друга страна още преди създаването на БЗС показахме как Варненската земеделска дружина има доста социални и дори леви искания и далеч не е безразлична към съдбата на обикновения селянин, което показва сложната посредническа роля, която чифликчиите са имали в периода.

В изложението си във втора глава се опитвам също така да възстановя образите на другите членове на семейство Холевич, за които тази част от архива предлага информация – като Захари Холевич, на когото се пада задължението да ръководи работата на чифлика, съпругата на х. Васил - х. Пена с нейния строг поглед от снимките, дъщерите Йова и Стефанка. Изследвам модернизацията на бита на семейството, адаптацията им към покосмополитния живот във Варна, но и запазването на строг патриархален и спестовнически морал, характерен за възрожденската епоха.

Важно място в текста заема развитието на чифлика на х. Васил Холевич в новата икономическа среда. Проследено е доколко успешно е едрото земеделие в Добруджа по това време - под влиянието на аграрната криза от края на XIX век и стеснените пазари на националната държава. Ако до 1878 г. чифлиците са били интересни на българската историография, то след това те рязко изчезват от изследванията, най-вече, защото преходът към капитализъм се смята за извършен, а и защото са твърде малък процент от общото земевладение, 0,10 % към 1897 г. и 0,8 % към 1908 г., за да представляват някакъв специален интерес. По-голямо внимание им обръщат само изследователи на Добруджа, където има най-голяма концентрация на чифлици. Но дори и в тези случаи автори като Петър Тодоров подчертават, че генералната линия на развитието на земеделското стопанство е не „чифликчийско-капиталистическата структура“, а линията на запазване и разширяване на мястото и ролята на дребното земевладение и стопанство.

От 1897 до 1911 г. Холевич е на постоянна печалба от чифликчийска дейност, макар в лоши години тя да води до слабо увеличение на капитала му или до никакво. В периода до войните само една стопанска година излиза на загуба – 1911-1912 г., която възлиза на 19

873 лв. Загубата произлиза от градушка на 2 юни 1912 г., която убива половината и повече от посевите. С други думи, случаят на Холевич показва, че макар и малко като процентно съотношение на фона на цялата страна, чифликчийството може да бъде успешно в България и след 1878 г. Това се потвърждава и от наличието на редица други богати земеделски фамилии в Добруджа, на които обръщам внимание в главата – като Габе, Калинкови и Ючормански.

В опит да се чуе „шепотът на анонимната тълпа“, показвам и каква е ситуацията на ратаите и сезонните жътвари в чифлика. В този период един земеделски работник в Добруджа получава годишно по 200-300 лв. към 1896 г., което е доста по-малко от работниците и държавните служители в София. Все пак трябва да се има предвид, че доходите на чираците са чисти – те получават храна, отопление и облекло в чифлика.

Любопитен детайл относно чифлика, на който също обръщам внимание, е употребата на камили - през 1894 в чифлиците на братя Холевич има 18 камили. Х. Васил продължава тяхното развъждане след отделянето си, същото прави и брат му х. Гено. Развъдните камили са от азиатската порода „Бактриана“ (двугърба), като първоначално Холевич ги ползват като доста издръжливи и ефективни впрегатни животни, имащи доста по-висока производителност от воловете. Впоследствие, с навлизането на моторна техника, камилите остават като атракция и своеобразна емблема на рода, която се помни и до ден днешен в Добруджа.

Данните от архива са съпоставени с наличната литература относно едрото земевладение в България след Освобождението. Традиционно, там оценките са доста пренебрежителни, като според изследователи като Румен Даскалов прогнозата за български земеделски капитализъм е „неоправдано оптимистична“. Подобно е мнението на Холм Зундхаузен, който говори за „пропуснатата аграрна революция“ на Балканите, където „духът на капитализма“ бил чужд. За „инертност на хората“ и „стагнация на процесите“ в България говори и Александър Гершенкрон, който обвързва липсата на обезземляване на селячеството чрез концентрация на земеделската собственост с пропуснатата индустриализация на страната.

Без да отричам, че дребното земеделие е преобладаващо в България или да твърдя, че общото селскостопанско развитие на страната е било много успешно в периода до 1912 г., данните от архива дават възможност уверено да смятам, че в страната все пак се развива аграрен капитализъм, но само в определени „острови“ с подходящи условия като Добруджа, а в другите райони на страната има откъслечни проявления. В този смисъл за Добруджа тенденциите на развитие са различни и не могат да спаднат под общата за България схема на забавена модернизация и липса на капиталистически отношения. Имайки предвид това пояснение, отново не може да се избяга от предположението, че в България до 1912 г. има малка, но изключително влиятелна прослойка едри земеделци, които рядко участват активно в политиката на централно ниво, но имат ключово значение в отделните райони.

В заключение резюмирам постоянно вървящото сравнение между изходната ситуация на Холевич и техният чифлик към 1912 г., и ситуацията непосредствено преди Освобождението. В навечерието на войните чифлиците на Холевич са много по-големи,

модернизирани и механизирани в сравнение със ситуацията до 1878 г. Може само да се предполага каква би била ситуацията, ако те бяха останали в рамките на Османската империя. Случаи като модернизацията в Адана показват, че вероятно и Добруджа щеше да продължи капиталистическото си развитие и земеделието да достигне сходни равнища. По-трудно е да се предположи дали самите Холевич щяха да са толкова успешни или едрите земевладелци щяха да са различни властни мюсюлмани.

Развитието до 1878 г. показва, че редица български търговци постигат огромно влияние в империята, като откупуват данъци, раздават заеми, купуват земи. Но все пак малцина като рода Богориди имат пряк достъп до централната власт. Освобождението от 1878 г. драстично променя съотношението на силите, като заможните български търговци стават „силните на деня“, а мюсюлманското население започва масово да се изселва, позволявайки значително преразпределение на поземления фонд – т.нар. „аграрен преврат“. Българите въобще, но най-вече имащите нужния капитал като Холевич, са в изключително изгодната позиция да могат да купуват евтино земи, но и реално да управляват държавния и административен апарат без доскорошното посредничество на агите. Всяко посредничество се плаща и след Освобождението българските търговци вече се освобождават от този товар. Държавата до голяма степен е тяхна за управление – търговският елит става политически, оформяйки различни силни „землячески“ властови кръгове – търновски около Стамболов, пловдивски около Гешов, но и котленски големите чифликчии и техните политически представители, но и около индустриалци като Губиделникови. В този смисъл може да се предположи, че родове като Холевич са сред печелившите от прехода между османския и националния свят. Това е обусловено от редица фактори като общото стабилно развитие на България до 1912 г., повишаването на цените на зърното след 1901 г., географското положение на Добруджа и т.н.

III глава

Третата глава показва опитите на Холевич да се адаптират към периода на Балканските войни, последвалата Първа световна война и окончателното преминаване на Добруджа в румънски ръце след 1918 г.

Войните се отразяват лошо на чифлиците на Холевич – липсва работна ръка, има реквизиции, цари несигурност, а на всичкото отгоре и реколтите са лоши. Основният двигател на стопанството – Захари Холевич е мобилизиран и служи като в българската, така и в румънската армия. Участието на Захари Холевич в двете враждуващи армии в рамките на Първата световна война е показателно за сложната преплетеност, която оттук до 1940 г. ще съпътства съдбата на добруджанци. Лоялности и идентичности се пресичат поради историческите обстоятелства, превърнали Южна Добруджа в спорен пограничен район. Захари служи лоялно в румънската армия, но участието му веднага след това в българската войска и най-вече в Централния добруджански народен съвет показва, че Холевич, а и другите български чифликчии като Хаджитиневци в крайна сметка са заели доста ясни про-български позиции в оформил се конфликт. Каварненският чифликчия и мелничар Юрдан Махалнишки също влиза в конфликт с румънските власти още през 1916 г., когато е обвинен в организиране на въоръжени банди. Световният пожар и неговото разрешение от силите победителки обаче са много по-силни от властта на българския добруджански елит и той по един или друг начин се примирява със случилото се.

Румъния е третата държава, към която Холевич трябва се напаснат и да развият стопанствата си. И ако първата подобна държавна промяна е положителна – от османска към българска администрация, то втората създава редица трудности и предизвикателства. Като страна победител от войните, Румъния осъществява националните си идеали и опитва да консолидира рязко увеличилата се територия, която притежава. Българите съставляват само 2% от населението на страната, макар че са изключително мнозинство в Южна Добруджа. Всичко това поставя Холевич в изключително деликатна ситуация, в която те трябва да се примирят с доста по-скромната роля на малцинствени лидери, които нямат особена възможност да влияят на политиките в Букурещ и трудно поддържат връзка със старата си мрежа в София и Варна.

Все пак Холевич и кръгът около тях са добре представени и по румънско време. Х. Васил Холевич става сенатор в парламента през 1919 г., а впоследствие и депутат от Национал-либералната партия (НЛП). Роднината Борис Стефанов е депутат през 1920 г. от Социалистическата партия, каварненският земевладелец и собственик на мелница Юрдан Махалнишки също е депутат от НЛП през 1927. През 1928 г. депутат е братът на Борис - Матей Стефанов от Национал-църанистиката партия (НЦП), а сенатор Близкият до Холевич чифликчия Цонко Пенков от НЦП. През 1930 г. сенатор е третият от братята Хаджиматееви - Христо Стефанов от НЦП. През 1932 г. Цонко Пенков има мандат и като депутат от НЦП. На национално ниво общо 17 българи участват като сенатори или депутати в румънските партии в разглеждания период. С оглед на властващия националистически климат, гласът им се чува слабо, дори от парламента. Въпреки присъствието на малцинствата там, в междувоенния период държавата може да бъде определена като една централистична и полу-авторитарна държава, по думите на Джордж Унгуриану, а според Лучиян Боя: смесица между демокрация и авторитаризъм.

Този политически климат дава възможност на Румъния да прокара през 1924 г. изключително противоречивия Закон за Нова Добруджа, с който държавата отнема по 1/3 от земята на местното население и я дава на румънски колонисти от старите предели на държавата, както и на арумъни преселници от Македония. В основата на новите мерки е старият закон със същото име, който румънците не успяват да приведат в действие в периода 1913-1916 г.

След безброй проверки на документи на Холевич е признато правото на пълна собственост само върху 30 ха, докато останалите им 351 ха са обявени за мирие. От тях държавата взема една трета - или общо 116 ха. Като резултат Холевич остават с 265 ха, докато преди реформата са имали 381 ха. За разлика от собствениците в стара Румъния, те не получават никаква компенсация за иззетите от реформата земи. Петър Тодоров изчислява, че от аграрната реформа, закона от 1924 г. и от секвестирани земи, румънската държава присвоява около 127 000 ха от местното българско население, още 32 000 от изселници турци и татари, както и 175 000 ха бивши български държавни земи. Като резултат собствениците с над 50 ха земя намаляват от 1402 през 1924 г. на 329 през 1940 г, а владяната от тях земя намалява респективно от 33% на 18,5%. От област с преобладаващо едро земевладение, Добруджа започва да бъде доминирана от собственици с максимум 10 ха земя.

Участието на българските чифликчии в румънската политика не ги предпазва от ударите на аграрната реформа, а често дава дори обратни резултати. Изострените националистически противоречия в периода правят българските политици трън в очите на крайно-десните румънски елементи. Така през 1931 г. в центъра на Добрич е убит братовчедът на Холевич, бившият сенатор Христо Стефанов Хаджиматеев. Убива го Йон Патони под претекст, че български комитаджии са убили двама негови братя. Впоследствие българската държава отмъщава за убийството на Христо Стефанов - в наскоро разсекретени документи става ясно, че българските тайни служби са прекарвали нелегално през границата бомба, която впоследствие „добрият българин“ Петър Станев от Тутраканско изпраща по пощата на убицеца на Стефанов Йон Патони и така го ликвидира. Бомба е предназначена и за арумънския политик Василе Ковата, личен приятел на х. Васил Холевич, което показва изключително сложното преплитане на лоялности, интереси и идентичности в епохата.

В трета глава проследявам това преплитане през развитието на личните истории на членовете на семейство Холевич. Патриархът х. Васил пробва да се адаптира, заемайки постове в Букурещ, но запазва Варна като своя резиденция и настоява там да учат и внуците му. През 1925 г. старият хаджия почива от белодробно заболяване и семейството остава без най-важния си политически представител.

Награден с военни ордени и от румънската и от българската армия, синът му Захари Холевич трябва да се справи със сложната ситуация породена от Закона за Нова Добруджа. Захари започва да подготвя и наследник, пращайки сина си Васил да учи право в Букурещ. Първоначално Захари Холевич успява да развие добре чифлика в рамките на широкия румънски пазар, въпреки загубата на 1/3 от земята. Печалбите от чифликчийската дейност започват да растат, макар и не много постоянно. Можем да говорим за значително стабилизиране на икономическата дейност на семейството за периода 1919-1928 г. – девет години, които дори въпреки отнемането на земята през 1925 г. могат доста спокойно отново да се нарекат „лъсти“. Холевич използват печалбите за да подобрят значително механизацията на стопанството си, да купят складове за зърно на брега на Каварна и да инвестират в различни акции в България. Най-голямата покупка на такива акции обаче ще се окаже неуспешна и то точно в навечерието на световната икономическа криза, което ще остави чифлика на ръба на оцеляването.

Само между 1928 и 1930 г. цената на житото на международните пазари спада с 36,2%. В Добруджа цените на селскостопанските стоки падат значително – ако приемем база 100% за 1929 г., то през 1930 г. цените са на 68,2%, 1931 – 50,8%, 1932 – 47,7%, 1933 – 44,9%, 1934 – 44, 1%. Пазарите се задушават от свръхпродукция, породена включително от добрите цени след 1921 г. Селяните опитват да реагират на кризата с още производство, за да компенсират за ниските цени, което само затваря порочния кръг.

За жалост от 1930 г. насетне липсват конкретни данни за икономическото състояние на семейството, но от различни писма и косвена информация може да се заключи, че кризата е преживяна доста трудно, но чифликът все пак устоява като икономически модел. В края на 30-те години Холевич строят голяма нова къща, участват и в амбициозна туристическа дейност в Каварна и Шабла.

Неминуемо се налага сравнението между позицията на Холевич в България и в Румъния. Може да се твърди, че България излиза по-бързо от кризата и за разлика от Румъния, модернизира значително земеделието си в края на 30-те години. В края на кризата българското земеделие претърпява аграрна трансформация, а страната натрупва социален и човешки капитал, значително изпреварващ показателите в Румъния. В разгледания период Румъния изостава от България по средна продължителност на живота, детска смъртност и нива на грамотност, консумация на основни хранителни продукти, добиви от единица площ, земеделска продукция на глава от населението, а я изпреварва само по транспортна инфраструктура. България наваксва и дори изпреварва румънските показатели по индустриална продукция на глава от населението в междувоенния период. Добивите от единица площ така и не достига предвоенните си нива в Румъния, докато в България между 1936 и 1939 г. те са вече с 32% по-високи. Съчетано с враждебната политическа обстановка, това дава увереност в предположението, че Холевич и сходните чифликчийски семейства вероятно щяха да преминат по-лесно през кризата, ако Добруджа не беше станала румънско притежание след Голямата война. В подкрепа на това твърдение са и сериозните проблеми, разгледани в трета глава, които чифликчийци като Габе, Хаджитиневи и Стефанови имат с румънската власт.

Все пак едрите собственици в Добруджа са в привилегированата позиция да могат по-лесно да се интегрират в румънската държава, чийто елит е традиционно земеделски. Големите репресии остават за обикновените селяни, които често се сблъскват с произвола на чуждата администрация и жандармерия. Чифликчийците от своя страна трябва да посредничат с румънския елит и да балансират с националните си чувства, местен патриотизъм и стари отношения с българската държава. Цялата сложност на ситуацията ражда и различните линии в поведението им, които често се смесват и преливат една в друга. Самите румънци също имат различни линии на отношение, които далеч не се ограничават задължително до репресии към българите. Те често включват и чисто човешки връзки, които логично правят избора на страна труден и поставят редица лоялности под въпрос. Подобни междуличовешки връзки раждат една от най-популярните любовни истории в Добруджа в разглеждания период – между кмета на Балчик Октавиан Мошеску и чифликчийската дъщеря Пенка Добрева. Крайовският договор от 1940 г. слага край на сложната плетеница от класови, национални и лични интереси, между които българските чифликчийци трябва да осцилират.

IV. Изводи

Работата с архива на Холевич е показателна за сложния път, който едно семейство трябва да извърви на Балканите в опитите си да изгради своеобразна капиталистическа династия. В рамките на няколко поколения, Холевич целенасочено развиват търговията и чифлишките си стопанства, подготвят наследници и градят политическа и икономическа мрежа на фона на променящи се граници, войни и различни форми на репресия и вмешателство.

Тяхната съдба илюстрира важността на чифликчийството не просто като икономически модел, а и като социален кръг, даващ неподозиран достъп до местната и централната власт. Налага се и впечатлението, че макар малко изследвано, едрото земевладение на

Балканите крие сериозни историографски богатства. Чифлиците в Добруджа се оформят с посредничеството на османската държава, която има специални насърчителни политики за заселване и стопанско засилване на областта. Изтеглянето на мюсюлманското население след 1878 г. създава отлична възможност за натрупване на земя, било чрез буквално завземане на опразнените площи или чрез закупуване на ниски цени. Това води до сериозно натрупване на декари от фигурите, натрупали капитали от търговия преди това. Инструментите на микроисторията показват, че дори в новите балкански държави да има застои на земеделието след откъсването им от Османската империя, то този застои не е задължително повсеместен и различните региони дават съвсем различна перспектива. Още повече, че предимно икономическият поглед на изследователи като Майкъл Паларе неминуемо следва да се допълни с аргументи от социалната история, каквито архивът на Холевич предоставя в изобилие.

Икономическият подем на България в началото на XX в. и увеличаващия се износ на зърно дава нужната възможност за развитие на чифлици в Добруджа, които в навечерието на войните са добре оформени и модернизирани капиталистически стопанства. Съответно те са достатъчно устойчиви, за да устоят и на политизираната румънска аграрна реформа, както и на тежките последици от световната икономическа криза.

Друг основен извод е наличието на влиятелна „котленска“ мрежа, която се превръща в едно от градивата на съвременната българска държава заедно с други подобни локални мрежи. Специално котленската се оформя през Танзимата от заможни взаимосвързани търговци, които тръгват от овцевъдството, пътуват из цялата империя и постепенно започват да пренасочват интересите си към земеделие в Добруджа. Техните стопанства впоследствие се адаптират добре към пост-имперската реалност, а мрежата им придобива сериозни политически измерения като в местната власт, така и на централно ниво. Мрежата не изчезва и по време на румънската власт в Добруджа, като успява да се трансформира в малцинствен елит, който посредничи между България и Румъния и се бори за запазване на културната идентичност на добруджанските българи.

Случаят на Холевич подчертава и тясната, но често премълчавана връзка между капитал и национална държава. С българската администрация зад гърба си, Холевич не просто развиват и модернизират стопанствата си, създадени в Османската империя, но се превръщат и в местен политически елит. Липсата на държавна подкрепа ще е доста показателна след 1918 г., когато чрез институции като Висшия съвет на българите в Румъния чифликчиите ще търсят икономическа помощ от старата, а не от новата си родина.

Изводите от архива влизат в сериозно противоречие с някои утвърдени тези в балканските историографии, че националните държави в региона тръгват едва ли не начисто, без утвърдени елити и без особен континуитет от Османската империя. Показахме как редица богати котленци са буквално учредители на новата държава, но и как впоследствие запазват позициите си и се превръщат в значими локални фактори.

Справка на основните приноси на дисертационния труд:

1. Дисертацията въвежда в научна употреба досега неизследвания архив на семейство Холевич.
2. Архивът дава възможност за изследване в „дълъг период“ – нещо, което досега познатите документи за значими български фамилии не позволяват.
3. Настоящият труд прави първото задълбочено изследване на чифликчийството в Добруджа – в контекста на Османската империя, България и Румъния.
4. Дисертацията ползва инструментите на микроисторията и прави задълбочен социален портрет на малко известни стопански дейци, при положение, че повечето досегашни подобни изследвания са акцентирали на политическата история.
5. Ръкописът обръща внимание на „котленско-чифликчийските“ мрежи, в които Холевич участват и подчертава важността им както в локалната добруджанска история, така и в общобългарската. Показва се и полезността на мрежовия подход в изследванията на социални групи, политически фамилии, национални и локални елити.
6. Примерът на Холевич изяснява някои от сериозните континуитети между късната Османска империя и ранната българска държава – както що се отнася до богатите търговски елити, които се оформят в годините на Танзимата и впоследствие доминират българския политически пейзаж, така и що се касае до икономически модели като чифликчийството.
7. Дисертацията не се ограничава до линейната събитийност, а търси трансформации, преходи и сравнения между периоди, региони, държавни и икономически модели. Чрез данните от архива се правят информирани съпоставки за положението на чифликчиите в три различни държави в рамките на близо сто години, изобилстващи от драматични политически и социални промени.

Списък на публикациите по темата на дисертационния труд:

1. Петър Добрев, "Ямма" - промени в аграрната собственост в Добруджа в първите години след 1878 г., в: П. Митев, Т. Георгиева, съст. Балканите и Европа в източната криза 1875-1881 г., , Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София, 2019
2. Петър Добрев, "Най-важните двигатели на развитието на една страна" - ролята на Окръжните съвети като институция в Североизточна България (до 1912 г.), в: Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания, том:3, Институциите и българското стопанско развитие, Варна, 2018
3. Петър Добрев, Международните връзки на българските чифликчии – случаят Холевич и Вакаро, в: Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания, том:2, Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие, Варна, 2017
4. Петър Добрев, Родът Холевич и Котел – от протоиндустрия към земеделие, в: Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания, том:1, Градското стопанство в българските земи през вековете, Варна, 2016
5. Петър Добрев, "Заради чифчиликът ако питати“: семейство Холевич и създаването на един български чифлик в османска Добруджа, в: Цв. Недков, Д. Иванова, съст. Добруджа – политика, общество, стопанство и култура (XIX- XX в.) Сборник с изследвания, изд. „Ковачев“, Тутракан, 2015